

ЧИ БУЛА ФІЛОСОФІЯ В ДАВНІЙ СПАРТІ?

І.О. Панафідін

Той факт, що Давня Спарта не залишила в історії світової філософії жодного видатного філософа рівня Геракліта, Демокрита або Платона, сьогодні можна вважати мало не загальним місцем. Дійсно, достовірних свідчень про те, що в Спарті була яка-небудь філософська школа, представники якої займалися б постановкою і вирішенням фізичних або математичних проблем, наразі просто не існує. Але наскільки обґрунтовано лише на цій підставі категорично заперечувати наявність філософських знань у цьому античному полісі? Чи не доречним було б, наприклад, припустити, що «лаконічні» спартанці просто не записували своїх філософських думок, обмежуючись «жанром усної бесіди», аналогічно тому, як це робив великий Сократ? Адже не таким вже й безглуздим видається питання, чи знали б ми взагалі що-небудь про Сократа, якби не письмові свідчення Платона чи Ксенофонта, котрі, будучи одночасно його учнями, навіть одне про одного ніде не згадують? Хто знає, якби не геній Платона, чи не спіткала б Сократа — одного з визнаних класиків античної філософії — доля його вчителя Архелая, засновника Елідо-Еретрійської школи Менедема, яскравого представника школи кініків Діогена Синопського, засновника школи кіренаїків Арістіпа Кіренського та багатьох інших мислителів Давньої Греції, ідеї яких дійшли до нас лише у вигляді притч, анекдотів і легенд?

Продовжуючи започатковану Аристотелем традицію, який стверджував, що у Лакедемонській державі «вся сукупність законів розрахована тільки на одну частину добродетності, а саме на воїнську доблесть» [1, с. 433], сучасні дослідники акцентують увагу на певній односторонності данного полісу, а саме розвитку його у якості специфічно-

го «воєнізованого табору», на відміну від Афін, відомих своїми класичними зразками мистецтва, науки та філософії. Так, Бертран Рассел в своїй класичній роботі «Історія західної філософії» зауважує, що єдиним родом занять громадянина Спарті була війна, до якої його готували від самого народження. Також у Лакедемоні не цікавились культурою або наукою, натомість пріоритетним завданням була підготовка відмінних солдат, цілковито відданих державі [23, с. 138]. Але достатнього обґрунтування повної відсутності у Спарті філософії, науки чи мистецтва Рассел не надає.

Ж.-П. Вернан також стверджує, що давньогрецька філософія нічим не завдячує Спарті, але у той же час наголошує на суспільно-політичних реформах останньої, значному розвитку в ній воєнної техніки, що призвели до розбудови унікального полісу гоплітів, суспільна структура якого була чітко упорядкована за допомогою особливої законодавчої системи. Ідею такої держави античні філософи сформулювали у концептуальному плані, а лакедемоняни побудували в реальності [4, с. 86]. Тому ще з часів античності специфіка устрою Спартанської держави привертала до себе увагу багатьох мислителів. У цьому контексті можна, зокрема, згадати Платонівські «Закони» та «Політику» Аристотеля. Але чому за такого високого рівня суспільно-політичного розвитку у Лакедемоні не було філософії і науки, Вернан не пояснює.

Схожа амбівалентність у досліджуваному питанні характерна і для М. Оссовської, яка говорить про домінування у Спарті зневаги до інтелектуальної гідності і неприйняття чужоземної мудрості, проте у той же час вона наголошує на існуванні у Лакедемоні певної естетичної культури та мистецтва, беззаперечно підпорядкованих інтересам державної влади [15, с. 62–75]. Хоча Оссовська не вказує на наявність будь-якого рівня етичних знань як першопочатків філософії, вона, тим не менш, фактично наголошує на існуванні своєрідного етосу спартанців. Так, наприклад, вона зазначає: «Якщо під рицарським етосом розуміти етос правлячого класу, вільного від господарчих клопотів, який з презирством ставився до будь-яких занять, окрім військових, що заповнює своє дозвілля спортом, мисливством та бенкетами, то етос спартанців можна назвати рицарським етосом нарівні з гомерівським етосом» [15, с. 74–75].

На противагу Аристотелю та сучасним уявленням про розвиток давньогрецької філософії, деякі античні філософи й історики (наприклад, Геродот Галікарнаський, Діоген Лаертський, Ксенофонт Афінський, Платон, Плутарх, Фулідід та інші) не були вже такими категоричними у питанні заперечення існування в Спарті філософської

думки. Так, Платон в останньому зі своїх сократичних діалогів «Протагор» стверджує, що раніше і найбільше з-поміж іншого філософія софістичного типу в еллінів була розповсюджена на Криті та Лакедемоні, але критяни та лаконці нібито заперечують це і роблять вигляд, наче вони неосвічені, щоб не виявилось, що вони перевершують мудрістю всіх еллінів. Насправді ж, з точки зору Платона, вони хочуть, щоб їх визнавали найкращими воїнами та мужніми людьми, тим самим приховуючи власну справжню перевагу. Крім того, Платон наголошує, що, коли лаконцями набридає таємно спілкуватися зі своїми софістами і вони хочуть робити це відкрито, тоді виганяють чужинців — як тих, що їх імітують, так і всіх інших — і вільно спілкуються зі своїми софістами потайки від чужинців [18, с. 229]. На цьому ж акцентує свою увагу і Плутарх в «Життєписі Лікурга»: «Бути спартанцем, отже займатися скоріш філософією, ніж гімнастикою» [21, с. 124]. Більше того, у праці «Висловлювання спартанців» він опосередковано наводить факти відвідування лакедемонянами софістичних шкіл, де вони не тільки вчилися мудрості, але й вступали в суперечки. Так, лаконець Євдамід постійно протиставляється афінському філософу Ксенократу, який займався пошуком добродетності. «Коли ж він почне використовувати її, якщо наразі її шукає?» [20, с. 269]. Деяку зацікавленість спартанців софістикою як стилем філософського мислення ми простежуємо і у Платона у вже згадуваній роботі «Протагор»: «А що я кажу правду і лаконці дійсно відмінно виховані у філософії та мистецтві слова, про це ви маєте змогу дізнатись ось із чого: якщо б хтось захотів зблизитись із самим нікчемним із лаконців, то на перший погляд знайшов би його доволі слабким у розмові, але раптом, у будь-якому місці розмови, менте він, наче могутній стрілець, який-небудь точний вираз, короткий та стислий, і співрозмовник здається перед ним маленькою дитиною. Ось чому дехто із сучасників та із давніх здогадались, що наслідувати лаконцям — отже більше любити мудрість, ніж фізичні вправи; вони зрозуміли, що вміння висловлювати такі вирази властиво людині, яка досконало освічена» [18, с. 229–230]. До таких людей Платон відносить Фалеса Мілетського, Піттака Мітіленського, Біанта з Прієни, Солона Афінського, Клеобула Ліндського, Місона Хенейського, а також лаконця Хілона, які були «ревнителами, прихильниками та послідовниками лаконського виховання». Їхня мудрість зосереджена у «коротких та запам'ятовуваних висловах» на зразок «Пізнай самого себе» та «Нічого опріч міри». Насамкінець Платон робить висновок, що «таким був у давніх спосіб філософствувати: лаконське небагатослів'я» [18, с. 229–230]. Отже, на цій підставі ми можемо зробити

цілком обгрунтоване припущення про існування особливого лакедемонського філософського стилю, який до того ж, на думку Платона, мав в Елладі певний пріоритет і може розглядатись як першопочаток філософської рефлексії взагалі.

Цієї ж точки зору дотримується і Діоген Лаертський, який з численних претендентів на звання грецьких «семи мудреців» беззаперечно виділяє вже «етнічних спартанців»: Хілона Лакедемонського та опосередковано Аристодема Спартанського, які, на нашу думку, були першими відомими популяризаторами подібного стилю філософування, оскільки риси такої рефлексії як моральність, раціональність, лаконічність та афористичність простежуються вже в VII ст. до н. е., тобто на початку формування класичної античної цивілізації.

Можемо зазначити, що думка перших спартанських мислителів носила скоріш етичний характер; питання, які вони розглядали, не стосувались фізичних явищ як у Фалеса Мілетського, або ж математичних пошуків Піфагора. Натомість це — моральні повчання громадянам, які були розповсюджені серед мислителів того часу не тільки у Давній Греції, але й у Давніх Індії та Китаї [26, с. 120]. Так, наприклад, Хілон повчає своїх громадян: «Стримуй язик, особливо на бенкеті. . . Не погрожай: це справа жінки. . . Хто сильний, той хай буде і добрим, щоб тебе поважали, а не побоювались. . . Законам підкорюйся. Спокоєм користуйся» [9, с. 77–78]. На противагу йому Аристодем Спартанський культивує фінансову незалежність, яка гарантує міць та вшанування окремої особистості: «У багатстві — вся людина, хто є добрим, але зубожілим, — нікчема» [9, с. 64].

Цікавою, з нашої точки зору, є думка А. Н. Чанишева, який стверджує, що мудрість «семи мудреців» не можна ідентифікувати з наукою чи міфологією, оскільки вона виступає третім джерелом філософії — буденною свідомістю. Афоризми — «гноми», що мали всезагальну форму життєвої мудрості, були розповсюджені на території всієї Еллади і беззаперечно відіграли велику роль у становленні філософії як наукової системи. Саме такі крилаті вислови як «Пізнай самого себе» (як мікрокосм) або «Більший за все простір, тому що він все у собі містить» зумовили в подальшому «фізико-філософську», «натурфілософську» рефлексію у Давній Греції [26, с. 119–122].

А. А. Гусейнов наголошує, що сім мудреців намагались розширити ареал давньогрецького знання завдяки переходу моралі з усних норм до конкретних правил поведінки, які відрізнялися категоричністю, безумовністю, істинністю у формі наказу. Три ключових моменти у світосприйнятті: (1) орієнтація на суспільне благо; (2) вміння володіти

собою; (3) дотримання моральних правил заради тільки поважного ставлення до оточуючих — зобов'язували людину усвідомити, що вона непоодинок, тому будувати свої відносини з іншими потрібно для того, щоб прагнення кращого стало фундаментом цих відносин. Знання постійно зобов'язувало її прагнути досконалості, контролювати свої пристрасті та вчинки [10, с. 320–324]. Таким чином, основою світоглядних уявлень спартанців стали морально-етичні уявлення про природу і суть людських відносин, що, звичайно, не могло не позначитись і на суспільному ладі.

Але тут перед нами постає природне запитання: чому розвиток спартанської філософської думки не пішов шляхом наукового пошуку, як, наприклад, в Мілеті чи Афінах? Чому за такого рівня розвитку дофілософських уявлень у Спарті не з'явилися перші натурфілософські системи? Чому, все ж таки, при досить значній увазі до системи освіти й виховання підростаючого покоління з боку держави (!) Спарта не дала жодного філософа?

Імануїл Кант визначав філософію як науку про відношення будь-якого пізнання до суттєвих цілей людського розуму. Філософ — це не віртуоз людського розуму, а його законодавець [11, с. 1501]. На початку зародження класичної античної філософії, коли не існувало чіткого розуміння про філософію як науку, а домінували уявлення про духовну діяльність людини взагалі, світоглядні засади спартанського мислення фактично були спрямовані на обґрунтування певних етичних принципів як фундаменту специфічного укладу життя. Можна стверджувати, що ціллю і зразком раціонального мислення спартанців була військова сила, котра здатна була вирішити всі питання. Мистецтво переконання словом в Спарті зневажали, натомість велику увагу приділяли силі страху. Це, на думку Ф.Х. Кессіді, й обумовило відсутність у цьому полісі повноцінної філософії як особливого виду рефлексивної практики [12, с. 18].

Проте, як слушно зауважив К. Поппер, у певному сенсі всі люди є філософами. Навіть коли вони не розуміють, що зустрічаються з філософськими проблемами, вони мають філософські передсуди. Останні виліваються в теорії, що визнаються як самоявні, оскільки вони черпаються з самотньої духовної традиції чи з оточуючого суспільного середовища [22, с. 15]. Тому можемо стверджувати, що спартанці будували свою світоглядну картину, виходячи з власних уявлень про філософію як про морально-етичну систему. До того ж, ми приєднуємось до думки В. Віндельбанда, що філософія є складним та мінливим культурним явищем, котре неможливо втиснути в чітку схему або ру-

брику [5, с. 26].

Отже, розвиток спартанської філософії певним чином відтворив той шлях, яким пройшла філософська думка Сократа. Останній, зневірившись у марності натурфілософських вчень, став розмірковувати над природою людини [3, с. 123], тобто став розробляти своє унікальне етичне вчення. Але слід зауважити, що етика Сократа — це лише одна з трьох гілок розвитку Афінської філософії, а саме — «софійна», до представників якої можна віднести також Піфагора і Платона. Крім «софійної» вирізняють «епістемну» (Аристотель) та «технічну» (від «техне» софістів) гілки (див.: [27, с. 11]). Оскільки сфера лакедемонського мислення обмежувалась етичними уявленнями (принаймні ми не маємо свідчень про розвиток фізико-філософських систем), то це безумовно обмежувало їх рефлексію лише етикою або практичною філософією.

Таким чином, спартанці будували власний світогляд, виходячи з наявних суспільно-політичних умов, які панували в їхній державі. Спартанці, як відомо, не були автохтонним населенням; їхня дорійська культура з самого початку була культурою завойовницькою. Політичний устрій Лакедедону залежав від колективної безпеки громадян, оскільки в будь-який момент ілоти (раби-елліни) могли підняти повстання та скинути їхню владу [23, с. 138]. Крім того, внутрішні (Мессенські) війни Спарті зумовили її однобічний розвиток, оскільки лаконці, перебуваючи у стані постійної небезпеки, не змогли переломити ситуацію після встановлення своєї гегемонії в Елладі [24, с. 205]¹. Військовий уклад держави був закріплений на законодавчому рівні легендарним діячем Лікургом, а тому розвиток військового мистецтва, який забезпечував міцність і непохитність державного устрою, став пріоритетним для Спарті. Платон у діалозі «Гіппій Великий» прямо вказує на те, що спартанців не цікавлять астрономічні знання і геометрія, коло їх інтересів — історичні розповіді про виховання і життєві подвиги стародавніх героїв, про заселення міст та заснування колоній [16, с. 157–157]. Таку ж точку зору поділяє і Плутарх у праці «Про зви-

¹На цю ж особливість спартанського устрою вказує й Аристотель, говорячи, що «вони тримались, доки вели війни, і почали гинути, досягнувши гегемонії: вони не вміли користуватися дозвіллям і не могли зайнятися якою-небудь справою, котра є вищою за військову справу» [1, с. 433-434], однак для нього «кінцевою метою війни слугує мир, роботи — дозвілля» [1, с. 619]. Тому Аристотель слушно зауважує, що «необхідно турботу про військові справи вважати прекрасною, але не вищою і головною метою всього, а лише засобом до її досягнення» [1, с. 593], а правитель, у свою чергу, має приділяти достатню увагу «вихованню в громадян вміння користуватися дозвіллям», зокрема через оволодіння філософією.

чаї спартанців»: «Спартанці вивчали грамоту тільки заради життєвих потреб. Усі ж інші види навчання, вони вигнали з країни; не тільки самі науки, але й людей, що ними займалися» [19, с. 308]. Таким чином, історична специфіка лакедемонських уявлень торкалась питань військового мистецтва, зокрема стратегії і тактики, своєрідної геополітики, правил виховання молоді та морально-етичних вчень з метою постійного удосконалення громадян перш за все як воїнів.

Дійсно, лакедемонське виховання викликало захоплення навіть у гострого критика спартанського устрою Аристотеля, який зауважував, що виховання повинно бути справою державною, а не приватною, оскільки кожний громадянин є частиною держави [1, с. 628]. У Лакедемоні виховання було державним, більш того, за свідченням Плутарха, спартанців змалку вчили красоті та витонченості думки, а за кострубаті висловлювання карали, тому Спарта була «цілим містом (полісом) філософів» [21, с. 124]. Аристотель наголошував на тому, що лакедемонські хлопчики, хоча й не вивчають музику самі, проте слухають інших і висловлюють при цьому правильні судження. До того ж вони можуть правильно судити, які пісні кращі, а які гірші [1, с. 634–63]. На неабиякий рівень розвитку «мусичних мистецтв» у спартанців звертає увагу і Гельвецій у своєму трактаті «Про розум»: «Лакедемоняни, котрих деякі письменники полюбляють зображувати як людей добродійних, але скоріш brutальних, ніж духовно витончених, були не менш чутливі, ніж інші греки, до краси мистецтв та наук. Пристрасно полюбляючи поезію, вони покликали до своєї країни Архілоха, Ксенодома, Ксенокрита, Полімнеста, Сакада, Перикліда, Фрініха, Тимофія. Вони так благоговіли перед поезією Тирпандра, Спендонта та Алкана, що заборонили рабам співати їхні вірші, це було, на їх думку, профанацією божественних речей» [7, с. 474]. Таким чином, можна зробити висновок, що певний рівень мистецтв все ж таки культивувався у Лакедемонській державі, хоча вище зазначені автори й не згадують про напрями розвитку філософських знань.

Але фактично кожний спартанець повинен був весь свій особистий час забезпечувати безпеку держави. Феномен мілітаризації особистісного та суспільного життя зі своєрідною «філософією» є характерним для людської цивілізації в цілому (вікінги, мамлюки, самураї, козаки), а тому можна сказати, що лакедемонянам, які знаходились у постійній психологічній напрузі, потрібна була своя світоглядно-філософська система — своєрідний уклад, який регулював би їхні відносини.

Так, наприклад, подібний кодекс морально-етичних законів існував у середні віки в японських самураїв «Бусідо» — «Шлях воїна». Головне

завдання подібного кодексу полягає у формуванні гармонійно розвинутої особистості, яка окрім воїнських наук, повинна бути розвинутою духовно. Схожість з лаконічністю у висловлюваннях, обумовленою постійною війною, обґрунтовують і самураї: «У будь-якій військовій операції, якою б важливою вона не була, якщо усне розпорядження буде хоч трішки розпливчатим, то це приведе до плачевних наслідків» [2, с. 342]. Бути воїном у Спарті — це означало бути патріотом, готовим до самопожертвування, з презирством ставитися до смерті, навіть якщо вона задалегідь обумовлена, що зрештою має забезпечувати кінцеву перемогу. Так, зокрема, Геродот наводить приклад відповіді двох спартанців Сперхія та Буліса, які добровільно погодилися відповісти своїм життям за вбивство перських послів у Спарті. На пропозицію перського радника Гидарна зрадити еллінам за рахунок майбутніх привілеїв та багатств вони з огидою відмовились: «Тобі відомо, як це бути рабом, але про те, що таке свобода — солодка вона, чи гірка, ти нічого не знаєш. Якщо тобі довелось відчутти смак свободи, то ти б нам порадив захищати її не тільки списом, але й сокирою» [8, с. 164–165]. Подібна мудрість характерна і для «Бусідо»: «Якщо навіть поразка здається неминучою, помстись. Адже мудрість та досвід не мають до цього жодного відношення. Справжній чоловік не думає про перемогу або поразку. Він шалено кидається вперед — назустріч неминучій смерті» [30, с. 42–43].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що в Спарті існувала своя унікальна філософсько-світоглядна система — умовно її можна позначити як *філософію війни*. Вона мала практичний, прикладний характер, її специфікою було те, що світосприйняття та світорозуміння спартіатів проходили крізь призму війни. «Філософія війни» значно відрізнялась від класичних філософських систем тим, що все було підпорядковане військовому мистецтву. Звідси й жорстка раціональність: нічого не затінювало розум цього народу, оскільки спартанці, за Гельвецієм, були менш марновірними у порівнянні з усіма іншими еллінами та надавали перевагу раціональному (на відміну від містичного) ставленню до релігії [7, с. 474–475].

Крім того, у спартанців існувала своєрідна «етика війни», суть якої виражалась у специфічному відношенні до ворога під час воєнних дій. Так, наприклад, у разі повної перемоги лаконці переслідували суперника тільки на таку відстань, яка б забезпечила остаточне закріплення перемоги його втечею. Згідно з Плутархом, за звичаями лакедемонян вбивати відступаючого супротивника вважалось недостойною справою. Більш того, такий звичай мав і раціональне зерно, оскільки

вороги знали, що спартанці вбивають тільки тих, хто опирається, і при жорстокій сутичці краще втекти з поля бою [21, с. 115]. Загальновідомо, що спартанці розуміли згубність війни і прагнули встановити мир у Елладі під час Пелопонеської війни. Спартанський цар Архідам II (476–427/426 рр. до н. е.) перед початком воєнних дій виступає противником війни: «Я сам, лакедемоняни, приймав участь у багатьох війнах і бачу серед вас моїх однолітків, серед яких немає жодного, який з необачності, не маючи досвіду, бажав би війни: тільки той, хто не має подібного досвіду, ладен вважати війну благом або навіть легкою справою» [25, с. 246]. «Якщо ми будемо знищувати тих еллінів, хто помиляється, де ми знайдемо людей для того, щоб здолати варварів?» — наголошував спартанський цар Агесілай II (444–361 рр. до н. е.), коли йому запропонували захопити штурмом грецьке місто Коринф [13, с. 234]. «Воїнська етика» спартанців звичайно відображувалась і на загальній етичній позиції еллінів. Відгуки такої захопленості ми знаходимо у Платона, який у «Державі» вказував на згубність війн між еллінами, тому війни між самими греками він пропонував називати суперечкою («міжусобицями», «чварами») [17, с. 271].

Таким чином, спартанська філософія війни — це своєрідний феномен людської культури, основною проблемою котрого є певне ставлення людини (спартіата) до війни з морально-етичних позицій, що включає в себе такі компоненти, як «етика війни», воєнна теорія і наукові знання. Схематично цей феномен можна представити таким чином:

Філософія війни Спарті

Практичне філософствування (морально-етичні вчення) та «етика війни»	+	Воєнна теорія (як потрібно вести війну — стратегія, тактика)	+	Наукові знання, необхідні для ведення війни
--	---	---	---	---

На наш погляд, не викликає сумніву й те, що рівень наукових знань, зокрема теорії війни, у Спарті носив досить розвинений характер. Сучасними військовими істориками спростовуються твердження щодо «тактичної ооснілості» лакедемонян. Так, наприклад, сумнівною видається поразка спартанців під Мантінеями (362 р. до н. е.) [28, с. 279–280]. У битві під Левктрами (371 р. до н. е.) лаконці вміло відреагували на могутній фланговий удар «священного загону» Пелопіда, проте не встигли розвернути фалангу у напрямку охоплення, що зумовило їх нищівну поразку ([28, с. 280–281], [29, с. 20–21]). На нашу

думку, будування і застосування кораблів для ведення бойових дій на морі, використання обложних машин (таранів, перевізних башт), фортифікаційні роботи при штурмі фортець та укріплень на суші ([28, с. 193–194], [29, с. 40–41]), тактичні маневри бойового строю спартанців — «фаланги» потребували ґрунтовних знань з астрономії, геометрії, механіки та фізики. При облозі Платей (429 р. до н. е.) лаконці палили сірку для того, щоб здобути сірчатий андигрид, який уражає дихальні шляхи людини [6, с. 109], а це безперечно вказує на наявність особливих знань з хімії. Проте негативною рисою було те, що рівень наукових знань прямо пропорційно залежав від розвитку наукових, але тільки військових знань сусідів, що обмежувало їхній розвиток тільки в рамках однієї спеціфіки якого-небудь конкретного регіону.

Таким чином, можемо зробити загальний висновок, що феномен спартанської «філософії війни» був обумовлений спеціфічними історичними умовами розвитку Лакедемонської держави. Через постійні внутрішні та зовнішні війни, особливу манеру морально-етичної філософської рефлексії практичного характеру, що характеризувалась відсутністю натурфілософії та логіки як буттєвісно-гносеологічного апарату філософії, лакедемоняни не змогли перейти на рівень філософських знань як системи наук. Їхня картина світу не торкалась фізики, математики, астрономії, що негативно вплинуло на подальшому розвитку спартанського суспільства. Стан наукових поглядів залежав від розвитку у сусідніх державах, з якими воювали спартанці. Подібна інтелектуальна і культурна залежність від сусідів і зумовила, з нашої точки зору, загибель Спарты як унікального феномену Давньої Греції.

1 Бібліографія

- [1] *Аристотель*. Политика // Аристотель. Сочинения: В 4-х томах / Пер. с греч., общ. ред. А.И. Доватура. — М.: Мысль, 1983. — С. 375–644.
- [2] *Асакура Норикагэ*. Сотеки Ваки // Кодекс Бусидо. Хакагуре. Сокрытое в листве. — М.: Изд-во Эксмо, 2004. — С. 341–351.
- [3] *Богомолов А.С.* Античная философия. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985.
- [4] *Вернан Ж.-П.* Происхождение древнегреческой мысли / Пер. з фр. — М.: Прогресс, 1988.

- [5] *Виндельбанд В.* Что такое философия // Философия культуры: Избранное. — М., 1994. — С. 22–67.
- [6] *Военная техника* // Словарь античности / Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1989. — С. 109–110.
- [7] *Гельвеций.* Об уме // Гельвеций. Сочинения. В 2-х томах. Т. 1. Сост., общая ред. и вступ. статья Х.Н. Момджяна. — М.: Мысль, 1974.
- [8] *Геродот.* История / Историки античности: В двух томах. Том 1. Древняя Греция. Пер. с древнегреч. / Сост., вступ. ст. и прим. М. Томашевской. — М.: Правда, 1989. — С. 33–204.
- [9] *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; Перевод М.Л. Гаспарова. — 2-е изд. — М.: Мысль, 1986.
- [10] *История этических учений: Учебник* / Под ред. А.А. Гусейнова. — М.: Гардарики, 2003.
- [11] *Кант И.* Критика чистого разума // Кант И. Сочинения на немецком и русском языках. — Т. 2: Критика чистого разума: в 2 ч. Ч. 1. / Под ред. Б. Бушлинга, Н. Мотрошиловой. — М.: Наука, 2006.
- [12] *Кессиди Ф.Х.* От мифа к логосу (Становление греческой философии). — М.: Мысль, 1972.
- [13] *Ксенофонт.* Агесилай // Ксенофонт. Киропедия. — М.: Наука, 1976. — С. 218–239.
- [14] *Лавренов С.Я.* Армии древней Греции. VI–IV вв. до н.э. — М.: Издательство АСТ, Издательство Астрель, 2001.
- [15] *Оссовская М.* Рыцарь и буржуа: Исследования по истории морали / Пер. с польск. К.В. Душенко; / Под общ. ред. А.А. Гусейнова; Вступ. ст. А.А. Гусейнова и К. Шварцмана. — М.: Прогресс, 1987.
- [16] *Платон.* Гипсий Большой // Платон. Диалоги. Книга первая. — М.: Эксмо, 2008. — С. 149–186.
- [17] *Платон.* Государство // Платон. Диалоги. Книга вторая. — М.: Эксмо, 2008. — С. 89–454.

- [18] *Платон*. Протагор // Платон. Диалоги. Книга первая. — М.: Эксмо, 2008. — С. 187–253.
- [19] *Плутарх*. Древние обычаи спартанцев // Плутарх. Застольные беседы / Пер. с древнегр., предисл., прил. Л. Сумма. — М.: Эксмо, 2008. — С. 308–321.
- [20] *Плутарх*. Изречения спартанцев // Плутарх. Застольные беседы / Пер. с древнегр., предисл., прил. Л. Сумма. — М.: Эксмо, 2008. — (Зарубежная классика). — С. 241–315.
- [21] *Плутарх*. Ликург // Избранные жизнеописания. В двух томах. Том 1. Пер. с древнегр. / Сост., вступ. ст., прим. М. Томашевской; Илл. Вл. Медведева. — М.: Правда, 1990.
- [22] *Поппер К.Р.* Все люди — философы: Как я понимаю философию; Иммануил Кант — философ Просвещения / Пер с нем., вступ. статьи и прим. И.З. Шишкова. Изд. 2-е стереотипное. — М.: Едиториал УРСС, 2003.
- [23] *Рассел Б.* История западной философии. В 3 кн.: 3-е изд., испр. / Подгот. текста В.В. Целищева. — Новосибирск: Сиб. унив. изд-во; Изд-во Новосиб. ун-та, 2001.
- [24] *Тойнби А.Дж.* Постижение истории: сб. / Пер. с англ. Е.Д. Жаркова. — М.: Айрис-пресс, 2006.
- [25] *Фукидид*. История // Историки античности: В двух томах. Том 1. Древняя Греция / Пер. с древнегреч. / Сост., вступ. ст. и прим. М. Томашевской. — М.: Правда, 1989. — С. 205–404.
- [26] *Чанышев А.Н.* Курс лекций по древней философии: Учеб. пособие для филос. фак. и отделений ун-тов. — М.: Высш. школа, 1981.
- [27] *Что такое философия?* («Материалы круглого стола». МГУ им. М.В. Ломоносова. Май. 1994 г.) // Вестник МГУ. Серия 7. Философия. — 1995. — № 2. — С. 3–18.
- [28] *Шауб И.*, Андерсон В. Спартанцы в бою. — М.: Яуза, Эксмо, 2008.
- [29] *Энглим С.*, Джестис Ф.Дж., Райс Р.С., Раш С.М., Серрати Д. Войны и сражения Древнего мира / Пер. с англ. — М.: Изд-во Эксмо, 2004.

- [30] *Ямамото Цунетомо*. Хакагуре. Сокрытое в листве // Кодекс Бусидо. Хакагуре. Сокрытое в листве. — М.: Изд-во Эксмо, 2004.